

NAĞIL DİLİNDƏ PREDİKATİV QURULUŞLU FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Frazeologiya dilçiliyin ən yeni bölmələrindən hesab olunur ki, bu da onunla bağlı xeyli mübahisəli məqamların, həll olunmamış məsələlərin mövcudluğu deməkdir. Müəyyən dildəki frazeoloji vahidlərin emosional və ekspressiv səciyyəli söz birləşmələrinin məcmusu, frazeoloji birləşmələrin struktur – semantik xüsusiyyətlərini müasir və tarixi baxımdan öyrənən dilçilik bölməsi frazeologiyadır.

Frazeologizmlər bir sadə sözdən ibarət olmayıb, iki, üç və hətta bir neçə sözün birləşməsindən yaranaraq həm söz birləşməsi şəklində olur, həm də cümlə halında formalaşır və müəyyən bir anlayışı bildirir. Elə bu baxımdan da, H. Bayramov quruluş və mənaca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidi frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidi isə cümlə termini kimi araşdırmağı məqsəduyğun hesab etmişdir.

Kommunikativ frazeologizmlər, yaxud cümlə tipli frazeologizmlər. Dilimizdə elə frazeologizmlər vardır ki, onlar kommunikativ funksiya daşıyır, cümlə tiplidir. Belə frazeologizmlərə kommunikativ frazeologizmlər, yaxud cümlə tipli frazeologizmlər də deyilir. Onu da qeyd edim ki, bu qəbildən olan frazeologizmləri predikativ frazeologizmlər də adlandırırlar.

Kommunikativ frazeologizmlər, yaxud cümlə tipli frazeologizmlər həm məzmununa, həm də formasına görə cümləyə bərabərdir və bitmiş bir fikri, tam bir məlumatı bildirir. Məsələn: *Haranın daşını başıma salım; Yağışdan çıxıb çıxıb yağmura düşdüm; Adı var, özü yoxdur; Elə bil qurbağa gölinə daş atdım; Qaz vurub qazan doldurmaq lazımdır; Kasa dibi yalayandır; Quyruğu qapı arasında qalıb; Canına vəlvələ düşdü; Canını oda yaxdı; Tüstiün təpəndən çıxsın və s.*

İlk baxışdan Azərbaycan dilinin cümlə modelini özündə əks etdirən predikativ şəkilli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar əslində ənənəvi cümlələrdən istər qrammatik, istərsə də semantik baxımdan fərqlənir. Cümlədə söz dinamik xarakter daşıyır, fəaliyyət göstərir. Lakin bu fikri cümlə tipli sintaktik frazeoloji konstruksiyalara aid etmək olmaz. Sözlərin konstruksiya daxilindəki donuqluğu, müasir dil baxımından komponentlər arasındakı sintaktik əlaqənin zəifləməsi onlarda sintaktik xüsusiyyət kimi təzahür edir. Bu xüsusiyyətləri və onların digər əlamətlərini də nəzərə alaraq N.M. Şanskiy ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində predikativ sintaktik frazeoloji konstruksiyaları “*frazeoloji ifadələr*” adı altında öyrənmişdir. Müəllifin verdiyi tərifi görə, “Frazeoloji ifadə tərkib və istifadəsinə görə sabit olan o frazeoloji birləşməyə deyilir ki, onlar təkcə semantik baxımından üzvlənmiş, həm də bütövlükdə müstəqil mənaya malik olan sözlərdən ibarət olur”. F. Ağayeva qeyri-ənənəvi cümlələri rus dilçilərinə istinad edərək “frazə” adlandırmışdır. Xüsusi tipli kommunikativ vahid olan konstruksiyalar ənənəvi “cümlə” anlayışı sxeminə sığmır.

Azərbaycan dilçiliyində C. Murtuzayev belə konstruksiyaları “frazeoloji cümlələr”, Ə. Dəmirçizadə isə “idiomatik cümlələr” adlandırmışdır. H. Bayramov da bu cür konstruksiyaları “frazeoloji cümlə” adlandırmışdır.

Predikativ sintaktik frazeoloji konstruksiyalar kimi, cümlə quruluşlu frazeoloji birləşmələr də tədqiqatçılar tərəfindən birmənəli qəbul edilmir və eyni cür izah olunmur. Bu baxımdan aşağıdakı mülahizələr də maraq doğurur: “Dilçilikdə, eləcə də türkologiyada həllinə ehtiyac duyulan ən mübahisəli məsələ cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin mövcud olub-olmamasıdır.”

Cümlə quruluşu sintaktik frazeoloji konstruksiyalarla adi informativ xarakterli ənənəvi cümlələrin fərqi qrammatik göstəricilərin konstruksiya daxilində sabitlənməsidir. Məsələn: *Yox, qardaş, mən də elə bilirdim ki, Məşədibəy bizim ağzımızı arayıy, sən demə, kişinin bizə ürəyi yanırmiş.* “Sən demə” ifadəsində inkarlıq şəkilçisinin iştirakına baxmayaraq, burada inkar məzmunundan danışmaq mümkünsüzdür. Donuq vəziyyət almış bu sintaktik frazeoloji konstruksiyaların tərkibinə daxil olan feil şəxsə, zamana, kəmiyyətə, növ və şəkillərə görə dəyişməzdir.

Sintaktik frazeoloji konstruksiyalar kimi “*sən demə*” yalnız inkarda mövcuddur ki, bu hal yalnız qeyri-ənənəvi cümlə tipləri üçün xarakterikdir.

Qeyri-ənənəvi cümlə termininə aydınlıq gətirərək onu qeyd etmək istərdim ki, ənənəvi cümlələr dilçiliyin sintaksis bəhsində öyrənilən cümlənin üç mühüm əlamətini daşıyan, baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olan, sadə və mürəkkəb quruluşlu predikativ söz birləşmələridir. Qeyri-ənənəvi adlandırdığımız cümlələr isə quruluşca bu sintaktik vahidləri xatırladan sintaksis kursunda tədris olunmayan frazeolojişmiş, idiomatikişmiş birləşmələrdir.

Frazeoloji cümlələr tərkibinə görə həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlu olur. Sadə quruluşlu frazeoloji cümlələrə *adi batmaq, ağ eləmək, acığı soyumaq* tipli ifadələri, mürəkkəb quruluşlu frazeoloji cümlələrə isə *göz yaşını axıtmaq, bir dili var, qurx açarı, bir qara pula dəyməz* kimi vahidləri misal göstərmək olar.

Cümlə tipli frazeologizmlər bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olur:

a) iki sözdən ibarət olanlar:

- **Dilə tutmaq** - şirin sözlərlə birini razı salmaq, yola gətirməyə çalışmaq. *Hatəm: Sən öziün get, padşahı dilə tut, gör bir yabıdan-zaddan ala bilərsənmi?* («Hatəmin nağılı»).
- **Baş çəkmək** - yoluxmaq, dəymək. *Simurq getmişdi, amma arabir gəlib Simana baş çəkirdi.* («Simanın nağılı»).

b) üç sözdən ibarət olanlar:

- **Səbr kasası dolmaq** - dözə bilməmək, hövsələdən çıxmaq. Onun səbr kasası doldu, dözə bilməyib quyunun başına gəldi. («Həsən Qaranın nağılı»).

c) dörd sözdən ibarət olanlar:

- **Saman altından su yeritmək**- əl altından iş görmək. ...*hallı qarı...saman altından su yeridən, qanqal dartan... qarılar* («Soltan və Qəndabın» nağılı).

Cümlə tipli frazeologizmlərin əsas hissələri isim və feillərdən ibarət olur. Azərbaycan nağıl dilinin frazeologiyası əsasında olan faktlar göstərir ki, həmin cümlələrin çoxu nəqli, sual və nida cümlələri əsasında formalaşmışdır. Bunu əsas tutaraq cümlə tipli frazeologizmləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Nəqli cümlə tipli frazeoloji vahidlər.

2. Sual cümləli frazeoloji vahidlər.

3. Nida bildirən frazeoloji vahidlər.

Nəqli cümlə tipli frazeoloji birləşmələr. Məlumdur ki, nəqli cümlə bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat vermək üçün işlədilir. Nəqli cümlə adi intonasıya ilə deyildiyi kimi, frazeoloji tərkibdə də həmin xüsusiyyətə riayət edir. H.Bayramovun qeyd etdiyi kimi, frazeoloji nəqli cümlələrin bir qisminin xəbəri feillə, bir qisminin xəbəri adlar qrupundan olan sözlərlə işlədilir. Məhz müəllif bunları nəzərə alaraq belə konstruksiyaları – *feili xəbərlili frazeoloji nəqli cümlələr* və *isimi xəbərlili frazeoloji nəqli cümlələr* deyərək iki qrupa ayırmışdır.

Feili xəbərlili frazeoloji nəqli cümlələr bu və ya digər iş, hal-vəziyyəti ifadə etmək üçün nağıl dilində işlədilir. Feili xəbərlili nəqli cümlə tipli frazeoloji konstruksiyalara aşağıdakı misalları göstərə bilərik:

- **Ağlına batmaq**- inanmaq, mümkün hesab etmək. *Bu söz Nurəddünyanın ağlına batdı...* («Tapdıq» nağılı).
- **Ürəyi qısılmaq**-qüssələnmək, qəmlənmək. *Padsah: Vəzir, gündə on dəfə ürəyim qısıılır, qızımın getməyinə dözə bilmirəm...* («Sehrli üzük» nağılı).

İsmi xəbərlili nəqli cümlələrə isə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

- **Elə bil behiştin bir guşəsidir**- çox gözəl yer haqqında deyilir. *Gül bülbülü çağırır, bənövşələr açıb, ağacdakı meyvələr dəyib, elə bil behiştin bir guşəsidir.* («Ceyranın nağılı»).
- **Bir ayağı o dünyada, bir ayağı bu dünyada** -ölüm ayağında, ölmək ərəfəsində. *Bəli, o necə deyərlər, bir ayağı o dünyada, bir ayağı bu dünyadadır...* («Şahzadə Mütalib» nağılı).

Sual cümləli frazeoloji vahidlər. Dilçilikdə ifadə tərzlərindən biri də sualdır. Sualdan dildə həm sual sözü kimi, həm də sual cümləsi kimi istifadə olunur və o, danışana izah edilməsi lazım hesab olunan müəyyən bir məlumatı, işi dəqiqləşdirməyə və ya dinləyənin məlum bir şey barədə məlumat verməyə xidmət edir. Sualın dildə alternativ sual, vasitəli və vasitəsiz sual, əvəzlikli sual, ikili sual, məsləhət sual, nidalı sual, tam sual, təsdiqli sual və s. kimi növləri mövcuddur. Lakin bunlardan fərqli olaraq ritorik sual da meydana çıxır ki, bunlar əsasən, frazeoloji sual cümlələrində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. H.Bayramov frazeoloji sual cümlələrinin: qrammatik sual cümlələri və ritorik səciyyə daşıyan sual cümlələri,- deyərək iki növünü göstərir. Müəllif frazeoloji sual cümləsinin də iki növünü: qeyri-ritorik frazeoloji sual cümləsi, ritorik frazeoloji sual cümləsi, göstərir və Azərbaycan dilində qeyri-ritorik frazeoloji sual cümlələrinin kəmiyyətcə az olduğunu qeyd edir.

- **Əlindən nə iş gəlir (əlindən nə gəlir).** Bu ifadə başqasından cavab almaq məqsədi üçün işlədilir. Yəni soruşulan adam nə bacarır, hansı işi görməyi bacarır, hansı işin öhdəsindən gələ bilər? “əl” ismindən + nə + gəlir feilindən düzəlmişdir: *Oğlan: Mən bura gəlib bu qızı asılmış gördüm, onu açdım, əlindən nə gəlir mənə elə.* («Beça dərviş» nağılı).
- **Daha nə deyim.** Bu ifadə sözüüm yoxdur mənasında işlədilir. Razılıq bildirir. I şəxsə aiddir. *Tacir Əhməd baxdı ki, bura bir yaxşı bağdı ki, vallah daha nə deyim?* («İmam» nağılı).
- **Nə iti (itim, itin) azıb.** Bu ifadə ən çox danışıda kinayə ilə işlədilir. Başqasının işinə qarışan adama narazılıqla edilən tövsiyədir, yəni nə işinə qalıb, nəyinə lazımdır və s. Bütün şəxslərə aid edilib işləyə bilər. Burada isə II şəxsə aid olub ziyəlik halında işlənmişdir. *Pirim nə qədər, dəlil-dələlat elədi ki, ay arvad, sən bir uşaq qucağında, biri də qarında, bu halnən hara gedirsən, məşədə sən nə itin azıb?* («Ovçu Pirim» nağılı).
- **Nə qoyub, nə axtarırsan.** Bir məsələ haqqında qarşıdakı adamın fikrini ona aydın olmayan səbəbdən doğru olmamasının nəzərə çatdırmaq üçün işlədilir. II şəxsin təkinə (bəzən cəminə) aid olur. Bu frazeoloji ifadənin «*nə itirib, nə axtarırsan*» kimi antonim variantı da var: *Gördü nə qoymusan, nə axtarırsan?* («Şəminin nağılı»). Ey ... ay Hüseyn nə itirib, nə axtarırsan? («Kürd Hüseynin nağılı»).

Azərbaycan nağıllarında «nə» sözündən başqa *kim, hara, neçə, niyə* və s. sual əvəzliliklərindən ibarət frazeoloji sual cümlələrinə də rast gəlinir. Bunlara aşağıdakı misallar daxildir:

- **Kim yatmış, kim oyaq**- ifadəsi ayıq-sayıqlığı bildirmək üçün işlədilir. Nağıl əsasında meydana gəlmişdir. «Cırtan» nağılında div tərəfindən uşaqların oyaq, sayıq olub-olmamağını yoxlamaq üçün işlədilmiş ifadədir:
Div:- *Kim yatmış, kim oyaq?*
Cırtan: *Həm yatmış, cırtan oyaq.*
- **Sən hara, bura hara** - Bu ifadə bir şəxsi gözlənilmədən bir yerdə gördükdə təəccüb məqamında işlədilir. Ancaq II şəxsə formalaşmış: *Div: -Ay bala, sən hara, bura hara, bura gələn sağ qayıda bilməz.* («Çələyi-vətən» nağılı).

Nida bildirən frazeoloji birləşmələr (frazeoloji nidalar). Dilçilik tarixindən məlumdur ki, nidalar bəhsi mübahisəli bir sahə olmaqla, həmçinin bu xüsusi nitq hissi ən az tədqiq olunmuş kateqoriyalardan biri hesab olunur. Azərbaycan dilçiliyində bu sahəni əks etdirən materiallara ayrı-ayrı qrammatikaya aid dərslərdə rast gəlsək də, buna dair geniş məlumat

yalnız K.Hacıyevin dərs vəsaiti kimi hazırlanmış «Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri» kitabında verilmişdir [48, 38-92]. Lakin burada da nida sözlərindən bəhs edildiyi halda, bütünlükdə nidalardan genişliylə danışılmamışdır.

Nida xarakterli frazeoloji vahidləri həm frazeoloji nidalar, həm də frazeoloji cümlə-nidalar deyə iki cür xarakterizə etmək olar. Frazeoloji nidalar bir sıra məzmunlar (alqış, qarğış, dua və s.) kəsb edən ümumiləşmiş hala malik olur. Məsələn: *allah haqqı, sən allah, allaha şükür, it oğlu* və s.

Frazeoloji cümlə idiomlarda isə rəngarəng üslubi məqamlardan istifadə olunur. Məsələn, *başın sağ olsun, qatırçının qatırını hürkütməyin, ananın südü halal olsun* və s.

Nidalar dildə hiss və duyğuları, istək və arzuları ifadə etdiyi halda, nida cümlələr ifadə olunan fikrə danışanın emosional münasibətini də əks etdirir. Bu, özünü on çox frazeoloji nidalarda büruzə verir. Frazeoloji nidalar həm də xalq danışığı dili ilə əlaqədar kommunikativ məzmunu malik yaranır.

Nəticə. Frazeoloji vahidlərin yaranma tarixi qədim olsa da, onların araşdırılması, bir elm sahəsi kimi müəyyələnməsi son dövrlərdə reallaşmışdır. Folklorun ən qədim janrlarından biri olan nağıllarda frazeoloji vahidlərin ən gözəl nümunələri yer almışdır. Həm frazeoloji birləşmələr, həm də frazeoloji cümlələr dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Frazeoloji vahidlər iki, üç, bəzən də dörd və beş sözdən ibarət birləşmə şəklində ola bildiyi kimi, cümlə quruluşunda da ola bilər. Bir sıra frazeoloji vahidlər bitmiş fikir ifadə edərək cümlənin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Qrammatik quruluşa malik cümlələr kimi frazeoloji cümlələrdə müxtəlif quruluşda olur. Sadə frazeoloji cümlələrə sadə cümlənin intonasiyaya görə növləri kimi nəqli frazeoloji cümlələr, sual tipli frazeoloji cümlələr və nida cümlələri daxildir. Nağıllarımızın dilində nəqli və sual cümlələrinin miqdarı olduqca çoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008
7. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1978
8. Məmmədov İ.Ö. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, 1992
9. Seydaliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, frazeoloji cümlələr, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər, nəqli frazeoloji cümlə, sual tipli frazeoloji cümlə

Keywords: phraseological units, phraseological sentences, phraseological units with predicative structure, metaphorical phraseological sentence, question-type phraseological sentence

Ключевые слова: фразеологические единицы, фразеологические предложения, фразеологические единицы

Nağıl dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər

Xülasə

Məqalədə nağılların dilində işlənən predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərdən, yəni cümlə tipli frazeoloji vahidlərdən bəhs edilmişdir. Frazeoloji vahidlər zəngin və rəngarəng dil materialına məxsusdur. Xüsusən də Azərbaycan nağıllarının dilində biz bunu qabarıq şəkildə görürük. Məqalədə predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər barədə həm milli dilçilərimizin, həm də dünya dilçilərinin mülahizələri öz əksini tapmışdır. Həmçinin frazeoloji cümlələrin tərkib hissələri barəsində də qeydlər əks olunmuşdur. Məqalədə feili və ismi xəbərlə frazeoloji cümlələrə yer verilmişdir. Həmçinin nəqli frazeoloji cümlələr, sual tipli frazeoloji cümlələr, nida tipli frazeoloji cümlələr və onların ifadə etdiyi mənalara izahlarına yer verilmişdir.

Phraseological units with predicative structure in the language of fairy tales

Summary

The article discusses the predicative phraseological units used in the language of fairy tales, ie sentence-type phraseological units. Phraseological units belong to the rich and colorful language material. Especially in the language of Azerbaijani fairy tales, we see it vividly. The article reflects the views of both national and world linguists on predicative phraseological units. There are also notes on the components of phraseological sentences. The article contains phraseological sentences with verbs and nouns. There are also metaphorical phraseological sentences, question-type phraseological sentences, exclamation-type phraseological sentences and explanations of their meanings.

Фразеологизмы с предикативной структурой в языке сказок

Резюме

В статье рассматриваются предикативные фразеологизмы, употребляемые в языке сказок, то есть фразеологизмы типа предложения. Фразеологизмы относятся к богатому и красочному языковому материалу. Особенно на языке азербайджанских сказок мы видим это ярко. В статье отражены взгляды как отечественных, так и мировых лингвистов на предикативные фразеологизмы. Имеются также примечания о компонентах фразеологических предложений. В статье представлены фразеологические предложения с глаголами и существительными. Существуют также метафорические фразеологические предложения, фразеологические предложения вопросительного типа, фразеологические предложения восклицательного типа и пояснения их значений.

Rəyçi: prof. S.Abdullayeva